

«Էդիթ Պրինտ» հրատարակչություն

Ավարտական հետազոտական աշխատանք

Թեմա՝	Սաների իրավունքների ու ազատությունների, պատվի ու արժանապատվության պաշտպանությունը
Հաստատություն՝	ՀԱՊՀ մանկապարտեզ
Դասիարակ՝	Սիրանուշ Մարտիրոսյան
Ղեկավար՝	Ժաննա Ավետիսյան

2023թ.

Բովանդակություն

Ներածություն.....	3
Գլուխ 1. Սաների իրավունքների և ազատությունների, պատվի և արժանապատվության երաշխիքները.....	5
1.1 Սաների իրավունքների պաշտպանության համակարգը Հայաստանի Հանրապետությունում.....	5
1.2 Սաների իրավունքների, պատվի և արժանապատվության պաշտպանությունը	10
1.3 Սաների իրավունքների և պարտականությունների ուսուցանումը նախադպրոցական հաստատությունում	13
Եզրակացություններ և առաջարկություններ.....	15
Գրականության ցանկ.....	18

Ներածություն

Թեմայի արդիականությունը. Երեխաները, հաշվի առնելով նրանց տարիքային և զարգացման առանձնահատկությունները, առավել խոցելի են իրենց իրավունքների պաշտպանության տեսանկյունից, հետևաբար երեխաների իրավունքները պետք է լինեն առանձնահատուկ ուշադրության ներքո: Երեխաների իրավունքների և շահերի պաշտպանությունը ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի գործունեության առաջնահերթ ուղղություններից է: Երեխաները պետք է լինեն յուրաքանչյուրիս առանձնահատուկ հոգածության ներքո: Երեխաներին անհրաժեշտ է իրազեկել իրենց իրավունքների և այդ իրավունքների իրականացման հնարավորությունների մասին. այդ դեպքում երեխաները կկարողանան պատշաճ իրացնել իրենց իրավունքները, չխախտել և պաշտպանել այլ երեխաների իրավունքները, ինչպես նաև լինել իրավագիտակից ու սեփական վարքագծի նկատմամբ պատասխանատու քաղաքացիներ: Այդ գործում անչափ կարևոր է նաև մեր՝ մանկավարժի/դաստիարակի մասնակցությունը, քանի որ երեխաների՝ որպես անհատականությունների կայացման գործում անգնահատելի է մանկավարժի դերը: Կարևոր է նաև երեխաների իրավունքների վերաբերյալ դաստիարակների պատշաճ տեղեկացվածությունը:

Մատաղ սերնդի դաստիարակությունը, երեխայի իրավունքների ու շահերի պաշտպանությունը մշտապես եղել են քաղաքակիրթ պետությունների ուշադրության կենտրոնում: Եվ պատահական չէ, որ այս կարևոր գործընթացը պարբերաբար իր վավերացումն է ստացել միջազգային իրավական փաստաթղթերում:

Հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել և ներկայացնել սաների իրավունքների և ազատությունների, պատվի և արժանապատվության պաշտպանությունը:

Հետազոտության խնդիրներն են՝

1. Ուսումնասիրել սաների իրավունքների և ազատությունների պաշտպանվածությունը ՀՀ-ում,

2. Ուսումնասիրել սաների պատվի և արժանապատվության երաշխիքները:

Հետազոտական աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, մեկ գլխից, որը բաղկացած է երկու ենթահարցերից, եզրակացություններ և առաջարկություններ բաժնից և օգտագործված գրականության ցանկից:

Գլուխ 1. Սաների իրավունքների և ազատությունների, պատվի և արժանապատվության երաշխիքները

**1.1 Սաների իրավունքների պաշտպանության համակարգը
Հայաստանի Հանրապետությունում**

Հայաստանի Հանրապետությունում գործում է երեխաների իրավունքների պաշտպանության եռաստճան համակարգ:

Ազգային մակարդակ

Երեխաների իրավունքների պաշտպանության ազգային հանձնաժողով

Երեխաների իրավունքների պաշտպանության ազգային հանձնաժողովը խորհրդակցական մարմին է, որի նպատակն է նպաստել երեխայի իրավունքների և շահերի պաշտպանության միասնական պետական քաղաքականության ապահովմանը:¹

Ազգային հանձնաժողովի առջև դրված են հետևյալ խնդիրները՝

- Աջակցել երեխաների իրավունքների պաշտպանության ոլորտի պատասխանատու մարմինների գործունեության համակարգմանը.
- աջակցել երեխաների իրավունքների և շահերի պաշտպանությանն ուղղված պետական քաղաքականության ու ռազմավարական ծրագրերի իրականացման և մշակման ապահովմանը.
- վերլուծել երեխայի իրավունքների և շահերի պաշտպանության ընթացքում ծագած խնդիրները և մշակել դրանց լուծմանն ուղղված առաջարկություններ.
- աջակցել կյանքի դժվարին իրավիճակում հայտնված երեխաների հիմնախնդիրների լուծմանը.
- աջակցել պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների, երեխաների խնամք և պաշտպանություն իրականացնող պետական, համայնքային և մասնավոր հաստատությունների, հասարակական, քաղաքական, գիտական և այլ կազմակերպությունների համագործակցությանը:

Մարզային մակարդակ

Ընտանիքի, կանանց և երեխաների պաշտպանության բաժիններ

Մարզային մակարդակում գործում են ՀՀ մարզպետարանների աշխատակազմի ընտանիքի, կանանց և երեխաների իրավունքների պաշտպանության բաժինները, իսկ Երևան քաղաքում՝ Երևանի քաղաքապետարանի աշխատակազմի ընտանիքի, կանանց և երեխաների պաշտպանության բաժինը: Բոլոր մարզպետարաններում, իսկ Երևան

¹ www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=135648, վերջին անգամ դիտվել է 01.11.2021թ.

քաղաքում՝ քաղաքապետարանում, գործում են ընտանիքի, կանանց և երեխաների իրավունքների պաշտպանության բաժիններ:

Համայնքային մակարդակ

Խնամակալության և հոգաբարձության մարմիններ և հանձնաժողովներ.

Խնամակալության և հոգաբարձության մարմինները համայնքների ղեկավարներն են: Երևանում խնամակալության և հոգաբարձության մարմինն վերապահված լիազորությունները քաղաքապետի անունից իրականացնում են Երևանի վարչական շրջանների ղեկավարները:

Երեխայի իրավունքների պաշտպանությունը կազմում է ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի գործունեության առանցքը: Այս փաստը արձանագրում ստացավ նաև սահմանադրական օրենքի մակարդակով: Մասնավորապես, «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» ՀՀ սահմանադրական օրենքի 2րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ Մարդու իրավունքների պաշտպանն իրականացնում է «Երեխայի իրավունքների մասին» ՄԱԿ-ի՝ 1989 թվականի նոյեմբերի 20-ին ընդունված կոնվենցիայի դրույթների կիրառության մշտադիտարկում, ինչպես նաև երեխաների իրավունքների պաշտպանություն և վերջիններիս խախտումների կանխարգելում»: Սա կարևորագույն նշանակություն ունեցող կարգավորում էր, որ զգալի փոփոխություն բերեց նաև Պաշտպանի գործունեության առաջնահերթությունների համակարգում: Այդ ուղղությամբ ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի կողմից մշտապես իրականացվել է ինստիտուցիոնալ և գործընթացային քայլեր, որոնք միտված են ամրապնդելու երեխայի իրավունքների պաշտպանության համար անհրաժեշտ օրենսդրական հենքերի և համապատասխան կառույցների ամրապնդումը, երեխայի իրավունքների ապահովման գործիքարանի շտկումը և արդիականացումը, մասնագիտական ներուժի հասցեական կիրառումն ու համագործակցությունը բոլոր շահագրգիռ կողմերի հետ:

Երեխայի իրավունքների պաշտպանության ոլորտում ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի գործունեությունը ելնում է հայաստանյան հասարակության մեջ

սերնդեսերունդ փոխանցվող՝ երեխաների հանդեպ հատուկ ուշադրության, սիրո և խնամքի ավանդույթներից, հայկական ընտանիքի՝ որպես արժեքի, պաշտպանության կարևորությունից:

ՄԱԿ-ի Երեխայի իրավունքների կոմիտեն իր՝ Բռնության բոլոր ձևերից երեխայի պաշտպանված լինելու իրավունքի վերաբերյալ թիվ 13 Ընդհանուր մեկնաբանության մեջ նշել է, որ, պետությունները պետք է ունենան երեխաների պաշտպանության՝ անվտանգ և պատշաճ հրապարակված մեխանիզմներ, որպեսզի երեխաները և այլ անձիք կարողանան ահազանգել, երբ երեխայի նկատմամբ բռնության դեպք է տեղի ունենում²: Կոմիտեն նշել է նաև, որ շուրջօրյա հեռախոսահամարի գործելը կարող է լինել այդ մեխանիզմներից մեկը: ՄԱԿ-ի Երեխայի իրավունքների թիվ 12 Ընդհանուր մեկնաբանության համաձայն³՝ բոլոր այն գործընթացներում, որտեղ ներգրավված են երեխաները պետք է հարգվեն հետևյալ 9 սկզբունքները.

1. Թափանցիկություն և տեղեկացվածություն Երեխաները պետք է տեղեկացված լինեն իրենց լաված լինելու իրավունքի վերաբերյալ:

2. Կամավորություն Երեխային չպետք է պարտադրել, որպեսզի նա հայտնի իր կարծիքը: 3. Հարգանք Երեխայի կարծիքը պետք է հարգել:

4. Վերաբերելիություն Երեխայի հայտնած կարծիքը պետք է իրական կապ ունենա իր կյանքի հետ: Ավելին, երեխան պետք է կարողանա հայտնել իր կարծիքը այն խնդիրների մասին, որոնք հենց իր կարծիքով կարևոր են իր համար:

5. Երեխայակենտրոն միջավայր և աշխատելու մեթոդներ Երեխաների հետ աշխատելու մեթոդները պետք է լինեն երեխաների համար հարմարեցված, քանի որ երեխաներն ունեն տարբեր կարիքներ և նրանք պետք է պատրաստ լինեն, որպեսզի կարողանան արտահայտել իրենց կարծիքը:

6. Ներառականություն Երեխայի մասնակցությունը պետք է լինի նեոարական, այսինքն՝ պետք է բացառվի ցանկացած տեսակի խտրականություն: Երեխաները մեկ

² http://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/CRC.C.GC.13_en.pdf

³ Երեխայի լաված լինելու իրավունքը, Երեխայի իրավունքների կոմիտե, 2009 թվական, <http://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/AdvanceVersions/CRC-C-GC-12.pdf>

ընդհանուր խումբ չեն և նրանք պետք է ունենան հավասար հնարավորություններ՝ իրենց անհատականությունը հաշվառմամբ:

7. Երեխաների հետ աշխատող անձանց վերապատրաստում Երեխաների հետ աշխատող անձիք պետք է վերապատրաստվեն, որպեսզի կարողանան ճիշտ շփվել երեխաների հետ: Այս հարցում հենց երեխաների մասնակցությամբ վերապատրաստումը կարող է արդյունավետ լինել:

8. Անվտանգության ապահովում Երեխան իր կարծիքը արտահայտելիս պետք է համոզված լինի, որ նրան վտանգ չի սպառնա եթե նա խոսի իրեն հուզող հարցերից:

9. Հետևողականություն Ցանկացած խորհրդատվական գործընթաց պետք է լինի հետևողական և երեխաները պետք է տեղեկացված լինեն, թե ինչպես իրենց կարծիքը լսեցին և հաշվի առան:

1.2 Սաների իրավունքների, պատվի և արժանապատվության պաշտպանությունը

Յուրաքանչյուր նախադպրոցական հաստատություն պետք է երաշխավորի երեխաների իրավունքների պաշտպանությունը: Երեխայի վրա ֆիզիկական կամ հուզական ճնշումը խնդիրներ կառաջացնի հասուն տարիքում:

Երեխան հասարակության փոքր անդամ է և ունի իր իրավունքները:

Այս ուղեցույցները պետք է խստորեն պահպանվեն ցանկացած նախադպրոցական հաստատությունում:

Մանկապարտեզում երեխայի իրավունքների հարգումը պետք է խստորեն վերահսկվի:

Որպեսզի երեխան կարողանա լիարժեք զարգանալ, նա պետք է ստեղծի համապատասխան պայմաններ: Փոքրիկ մարդն իրավունք ունի.

- Կյանք, առողջություն և անհրաժեշտ բժշկական օգնություն ստանալը:

Նախադպրոցական հաստատությունը պետք է ունենա բժշկական գրասենյակ:

- Խաղը. Խաղի միջոցով փոքր մարդը սովորում է շրջապատող աշխարհը: Դրա համար պետք է բավականաչափ ժամանակ հատկացվի:

- Ֆիզիկական և ստեղծագործական ունակությունների կրթություն և զարգացում:

- Պաշտպանություն բռնությունից և դաժանությունից: Սա վերաբերում է ոչ միայն ֆիզիկական մեթոդներին, այլև հուզական: Հասարակական նվաստացման, կոպիտ բառերի, վիրավորանքների և գոռգոռոցների դեպքում անհրաժեշտ է կապվել բարձրագույն իշխանությունների հետ⁴:

- Շահերի և կարիքների պաշտպանություն: Դաստիարակը պետք է իր ամբողջ ժամանակը տրամադրի երեխաներին: Չի թույլատրվում, որ մանկապարտեզի աշխատակիցը զբաղվի իրենց գործերով՝ երեխաներին խնամելու փոխարեն:

- Լավ սնուցում: Երեխայի մարմինը արագ զարգանում է, ուստի նրան անհրաժեշտ է լավ սնուցում: Դուք պետք է ձեր երեխաներին սնուցեք սնուցող և բազմազան:

⁴ ՀՀ օրենքը երեխայի իրավունքների մասին 1996թ.

Երեխաների որոշ իրավունքներ կարգավորվում են նախադպրոցական հաստատությունների կողմից, ուստի ավելորդ չի լինի ծանոթանալ այս փաստաթղթերին: Երեխան, իր հերթին, պետք է փորձի իրեն պահել արժանապատիվ և կրթված, կատարել իր պարտականությունները, հարգել և պատվել մեծերին, լինել հնազանդ և համեստ:

Ծնողները պետք է ահազանգեն, եթե նախադպրոցական տարիքում.

- ✓ երեխան նվաստանում է, ահաբեկվում և մեկուսանում հասակակիցներից.
- ✓ պատշաճ ուշադրություն չի դարձվում երեխայի առողջության և կյանքի անվտանգությանը.
- ✓ փոքր մարդու կարիքներն անտեսվում են.

- ✓ հնարավորություն չկա ազատորեն արտահայտել ձեր զգացմունքներն ու մտքերը.
- ✓ երեխայի անձնական իրերի անձեռնմխելիությունը չի հարգվում:

Օրենքը նախատեսում է, որ դուք նախ դիմում գրեք մանկապարտեզի տնօրենին, իսկ եթե դա չաշխատի, դիմեք պետական մարմիններին:

Երեխաների իրավունքները ոչ միայն պետք է հայտնի լինեն, այլև կարողանան պաշտպանել դրանք: Հետևաբար, անհրաժեշտ է ուշադիր հետևել երեխայի վարքագծին, որպեսզի ժամանակին հայտնաբերեն նրա մանկապարտեզի խնդիրները:

1.3 Սաների իրավունքների և պարտականությունների ուսուցանումը նախադպրոցական հաստատությունում

Պարապմունքի պլան

1. Արձանագրող փուլ.

Պարապմունքն անց է կացվել ՀԱՊՀ մնակապարտեզի միջին խմբի թվով 24 սաների հետ: Արձանագրող փուլի նպատակն է՝ երեխաներին ծանոթացնել իրենց իրավունքների և պարտականությունների հետ:

2. Ձևավորող փուլ.

Ձևավորող փուլի նպատակն է զարգացնել երեխաների ճանաչողական գիտելիքներն իրենց իրավունքների և պարտականությունների մասին:

3. Պարապմունքի պլան.

Պարապմունքի թեման՝ «Իմ իրավունքները և պարտականությունները»:

Պարապմունքի նպատակն է՝

1. Երեխաների մեջ տարրական պատկերացում ձևավորել իրենց իրավունքների և պարտականությունների մասին:
2. Դաստիարակել ինքնուրույն որոշում կայացնելու, դժվար պահին կողմնորոշվելու, կարևորն ու երկրորդականը տարբերելու կարողություն:
3. Բառապաշարը հարստացնել իրավունք և պարտականություն բառերով:

Անհրաժեշտ նյութեր՝ սյուժետային նկարներ, անակնկալ հյուր՝ տիկնիկի տեսքով:

«Ես՝ որպես դաստիարակ, կարողացա ընտրա՞ծս թե՛ման հասանելի մատուցել երեխաներին: Այսպիսով, եկա այն եզրակացությանը, որ նախադպրոցական տարիքի յուրաքանչյուր երեխա պարտավոր է իմանալ իր իրավունքերն ու պարտականությունները»:

Եզրակացություններ և առաջարկություններ

Այսպիսով, Հայաստանում երեխաների իրավունքների պաշտպանության ոլորտում առաջընթացի ապահովումը ենթադրում է ազգային արժեքների հենքով երեխաների՝ ընտանիքում ապրելու, սիրո և հոգատարության պայմաններում մեծանալու, իրենց կարիքների առումով լավաճ լինելու, իսկ իրավունքների խախտման դեպքում՝ բողոքելու դյուրին հնարավորություններ ունենալու համար բոլոր անհրաժեշտ նախապայմանների ապահովումը: Վերոնշյալ նպատակներին ուղղված՝ ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի ջանքերը կկենտրոնացվեն երեխաների հիմնական սոցիալական միջավայրում, այդ թվում՝ հանրակրթական և հատկապես փակ տիպի հաստատություններում երեխաների պաշտպանվածության համար անհրաժեշտ մեխանիզմների ստեղծման վրա: Երեխայի իրավունքների արդյունավետ պաշտպանության տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեն երեխաների իրավունքների խախտումների վերաբերյալ և հատկապես հենց երեխաների հաղորդած տեղեկությունները, ինչը բխում է երեխաների՝ լավաճ լինելու իրավունքից: Երեխաների՝ Պաշտպանի աշխատակազմի հետ հաղորդակցման, հարցադրումներով հանդես գալու և հարցեր բարձրացնելու մեխանիզմների կատարելագործումը կնպաստի Պաշտպանի կողմից իրականացվող գործողությունների հասցեականության, արագության և արդյունավետության բարձրացմանը:

Այսպիսով, հաշվի առնելով ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի գործունեության փորձը, երեխաների իրավունքների պաշտպանության բնագավառում միջազգային արդյունավետ փորձի ուսումնասիրությունն ու կարիքների գնահատումը՝ անհրաժեշտ է իրականացնել հետևյալ քայլերը:

Պետք է կիրառել երեխաների կողմից բողոքների ներկայացման ինչպես ուղղակի, այնպես էլ անուղղակի մեխանիզմներ՝ հայաստանյան առանձնահատկությունների հաշվառմամբ: Ուղղակի մեխանիզմներից է անմիջական փաստահավաք գործունեությունը, ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմի կողմից

բողոքների և հարցերի անմիջական ընդունումը, այդ թվում՝ Պաշտպանի կայքէջում երեխաների համար դյուրին, ինտերակտիվ պատուհանի տեղադրման միջոցով: Երեխաներին առնչվող 70 դիմումների ընդունումը կայքէջի միջոցով պետք է իրականացվի միջազգային արդյունավետ փորձի հաշվառմամբ՝ ներառյալ կայքէջի ձևավորումը, դյուրին հաղորդակցումը, վստահության ներշնչումը: Երեխաների հետ հարաբերություններում պետք է օգտագործվեն նրանց հետ հաղորդակցումը դյուրին դարձնող կարգախոսներ, պատկերներ, իրենց պատկերացումներում վստահելի մարդուն հատուկ հատկություններով օժտված մասնագետներ:

Անհրաժեշտ է հատուկ շեշտադրել փակ տիպի հաստատություններում գտնվող երեխաների՝ Պաշտպանի աշխատակազմի հետ հաղորդակցման ապահովումն ու դյուրին դարձնելը: Մշտապես կծրագրավորվեն և կիրականացվեն երեխաների համար նախատեսված փակ տիպի հաստատություններ Մարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմի մասնագետների ստուգող այցեր՝ համագործակցելով այս ոլորտի քաղաքացիական հասարակության ներկայացուցիչների հետ:

Անհրաժեշտ է շարունակել աշխատանքներ՝ «Վարդու իրավունքների պաշտպանի աշխատակազմի վստահության հեռախոսի վերաբերյալ տեղեկությունների տարածման, երեխաների և նրանց պաշտպանող անձանց և կառույցների համար այն Պաշտպանի հետ հաղորդակցման վստահելի միջոց դարձնելու ուղղությամբ:

Երեխաների իրավունքների պաշտպանության միջազգային փորձը միջնորդավորված եղանակով, այն է՝ շահագրգիռ կողմերի ներառմամբ, հասարակական տարբեր կազմակերպությունների և փորձագետների ակտիվ ներգրավմամբ, նույնպես կարող է նպաստել Մարդու իրավունքների պաշտպանի գործունեության հետագա բարելավմանը: Սա հատկապես վերաբերում է փակ հաստատություններում երեխաների իրավունքների պաշտպանությանը, որի համար մշակվող մեխանիզմը պետք է միավորի պետական և քաղաքացիական հասարակության մարմինների ջանքերը:

Երեխաների իրավունքների պաշտպանության արդյունավետության բարձրացման նպատակով այդ ոլորտում արդյունավետ պատմություն ունեցող երկրների փորձի հիման

վրա պետք է կատարելագործել երեխաների իրավունքների պաշտպանության համակարգը, ինչպես նաև մշտապես իրականացնել փորձի փոխանակում:

Պետք է շարունակաբար կազմակերպել Երևանի և հատկապես մարզերի դպրոցականների ճանաչողական այցերը Պաշտպանի աշխատակազմ, Պաշտպանի և իր աշխատակազմի համապատասխան ներկայացուցիչների հետ անմիջական հանդիպումների ընթացքում քննարկել երեխաների համար արդիական հարցեր, դուրս բերել առկա հիմնախնդիրներ, ինչը կնպաստի երեխաների իրավունքների պաշտպանության ոլորտում փաստահավաք գործունեության ընդլայնմանն ու առկա հիմնահարցերի կարգավորմանը:

Անչափահասների կողմից միմյանց հանդեպ իրականացվող բռնությունն ու հալածանքը /bullying/ երեխաներին շրջապատող սոցիալական միջավայրի բացասական ազդեցության (ընտանեկան ոչ ճիշտ դաստիարակություն, դպրոցների աշխատակազմի անտարբերություն և անփութություն, ԶԼՄ-ի բացասական ազդեցություն) հետևանքն են և պահանջում են հրատապ լուծումներ: Ներկայում այդ ուղղությամբ ՀՀ-ում տարվող աշխատանքները չունեն համակարգված բնույթ և ձեռնարկվում են առավելապես առանձին հասարակական կազմակերպությունների կողմից: Տվյալ խնդիրն ու դրանց լուծմանն ուղղված քայլերը ներառվելու են ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի գործունեության առաջնահերթությունների շարքում:

Պաշտպանի հաստատության՝ որպես երեխաների համար «խորհրդատուի» դերի ձևավորումը կընդլայնի երեխաների հետ հաղորդակցման տիրույթն ու իրավունքների ուղղակի պաշտպանության գործառույթից զատ կներառի նաև սոցիալ-հոգեբանական բնույթի խորհրդատվություն և աջակցություն՝ հաշվի առնելով երեխաների և պատանիների տարիքային ու սեռային հոգեբանական առանձնահատկությունները:

Գրականության ցանկ

1. ՀՀ օրենքը երեխայի իրավունքների մասին 1996թ.
2. Երեխայի լավաժ լինելու իարվունքը, Երեխայի իրավունքների կոմիտե, 2009 թվական, <http://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/AdvanceVersions/CRC-C-GC-12.pdf>
3. www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=135648
4. «ՄԱԿ-ի Երեխայի իրավունքների մասին կոնվենցիային կից զեկույց» http://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/CRC.C.GC.13_en.pdf
5. Եկեք սովորենք երեխայի իրավունքները/Ուղեցույց ուսուցիչների համար/, Երևան, 2001:
6. Թովուզյան Ա., Երեխաների իրավունքների պաշտպանության հիմնախնդիրը ժամանակակից մանկավարժության մեջ, 21-րդ ԴԱՐ, թիվ 3 (21), 2008:
7. ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի գործունեության ուղենիշները պաշտպանության ոլորտում /Իրավական վերլուծություն/, Երևան, 2017, 71 էջ:
8. Ընտանիքի, կանանց և երեխաների հիմնահարցեր/Վիճակագրություն: http://mlsa.am/home/index.php?menu_id=110&child_id=128&code_id=200